

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی تاریخ ایران اسلامی

بررسی تحولات سیاسی _ اقتصادی خلیج فارس
در دوره دوم صفوی (۹۹۶-۱۱۳۵ ق/ ۱۵۸۷-۱۷۲۲ م)

به وسیله‌ی
زینب مختاری

استاد راهنما
دکتر حمید حاجیان پور

تیر ماه ۱۳۹۱

به نام خدا

اظهار نامه

اینجانب زینب مختاری دانشجوی رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی اظهار می دارم که این پایان نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته ام. همچنین اظهار می دارم تحقیق و موضوع پایان نامه تکراری نیست و تعهد می نمایم بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر طبق آئین نامه مالکیت حقوق فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: زینب مختاری

تاریخ و امضاء: ۱۳۹۱/۴/۲۷

به نام خدا

بررسی تحولات سیاسی _ اقتصادی خلیج فارس در دوره دوم صفوی
(۹۹۶-۱۱۳۵ ق/ ۱۵۸۷-۱۷۲۲ م)

به کوشش
زینب مختاری

پایان نامه
ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی
از فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی
تاریخ ایران دوره اسلامی

از دانشگاه شیراز
شیراز
جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: عالی

..... دکتر حمید حاجیان پور، استادیار بخش تاریخ (استاد راهنما)

..... دکتر محمد مهدی مرادی خلج، استادیار بخش تاریخ

..... دکتر عبدالرسول خیراندیش، دانشیار بخش تاریخ

تیر ۱۳۹۱

تقدیم به:

پیشگاه اولین آموزگاران زندگی ام، پدر و مادر عزیزم

که همه، هستی شان، راستی، مهربانی و پارسائی است

و زندگی ام برایشان، همه نجات و وجودشان برایم همه مهر.

و تقدیم به:

همسر مهربانم، آبی ترین واژه مهر

یکانه همراه و پشتیبان من در تمام فراز و نشیب های راه و یاریگر من در لحظه لحظه های ناامیدی.

سپاسگزاری

از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر حمید حاجیان پور که در تحصیلات دوره کارشناسی ارشد خویش افتخار شاگردی ایشان را پیدا کردم و با صبر و حوصله همیشگی شان مرا در شکل‌گیری و تدوین این پایان‌نامه یاری کردند کمال تشکر و قدردانی را دارم. بدون تردید محسنات این پایان‌نامه حاصل دانش و راهنمایی‌های ایشان و معایب این کار هم در اثر نا‌آگاهی و ناپختگی اینجانب است. از اساتید گرانقدر آقایان دکتر محمد مهدی مرادی خلج و دکتر عبدالرسول خیراندیش که مشاور بنده بودند نیز بسیار سپاسگزار هستم. و تشکر ویژه از همسر عزیزم که همیشه یار و یاور من بوده‌اند و بی‌گمان پشتیبانی‌های بی‌دریغ ایشان مرا در به‌انتهای رساندن این مسیر یاریگر بوده است.

چکیده

بررسی تحولات سیاسی_ اقتصادی خلیج فارس در دوره دوم صفوی

به کوشش

زینب مختاری

خلیج فارس همواره یکی از گذرگاههای پراهمیت تجاری در طول تاریخ ایران محسوب می شده است که از طریق آن، ایران با آبهای آزاد جهان ارتباط می یافت. همزمان با روی کار آمدن دولت صفویه در ایران، برای اولین بار پرتغالی ها به عنوان اولین کشور استعمارگر اروپایی وارد خلیج فارس شدند. آنها با ایجاد دژهایی در برخی نقاط خلیج فارس بویژه جزیره هرموز، بخشی از امور تجاری و سیاسی خلیج فارس را در اختیار خود گرفتند. برخورد شاهان صفوی با پرتغالی ها، دو جنبه متضاد داشت؛ از یک طرف آنها را بیگانگانی می دانستند که حضورشان در خلیج فارس به سختی تحمل می شد و از طرف دیگر، به خاطر درگیری با ترکان عثمانی مجبور بودند دوستی آنها را جلب کنند. این سیاست تا نیمه اول حکومت شاه عباس اول ادامه یافت. در نیمه دوم حکومت شاه عباس اول، دولت ایران توجه بیشتری به مسیر تجاری خلیج فارس کرد. از این رو، پرتغالی ها را شکست داد و بر امور سیاسی و تجاری خلیج فارس، تسلط پیدا کرد و با در نظر گرفتن منافع ایران، با شرکتهای هند شرقی هلند و انگلستان که برای اولین بار در این دوره، وارد خلیج فارس شدند، ارتباط برقرار کرد. به این ترتیب ایران در اواخر دوره شاه عباس اول، توانست امور سیاسی و تجاری خلیج فارس را تحت فرمان خود درآورد. در نیمه دوم حکومت صفویه کم کم به علت ضعف ساختاری حکومت، شرکت های بازرگانی خارجی فعال در خلیج فارس به صورت نیروهای شبه استعماری درآمدند و سعی کردند به همراه تسلط بازرگانی بر منطقه، تسلط سیاسی خود را نیز در سواحل خلیج فارس تثبیت کنند، اما با هجوم افغانها و سقوط حکومت صفوی طرحهای آنان نیز تا حد زیادی ناکام ماند.

واژگان کلیدی: صفویه، خلیج فارس، شاه عباس، پرتغالی ها، انگلیسی ها

فهرست مطالب

عنوان صفحه

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱. مقدمه (طرح موضوع یا مسأله تحقیق) ۲
- ۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق ۵
- ۳-۱. هدف تحقیق ۶
- ۴-۱. سوالات اصلی و فرعی ۶
- ۵-۱. فرضیه ها ۷
- ۶-۱. پیشینه پژوهش ۷
- ۷-۱. روش پژوهش ۹
- ۸-۱. معرفی و نقد برخی از منابع ۹

فصل دوم: تحولات خلیج فارس از ابتدا تا روی کار آمدن دولت صفویه

- ۱-۲. موقعیت جغرافیایی خلیج فارس ۲۱
- ۲-۲. جزایر و بنادر مهم ایرانی خلیج فارس ۲۲
- ۱-۲-۲. بندر عباس (گمبرون) ۲۳
- ۲-۲-۲. جزیره قشم ۲۳
- ۳-۲-۲. جزیره هرموز ۲۴
- ۴-۲-۲. جزیره کیش (قیس) ۲۴
- ۵-۲-۲. بندر کنگ ۲۵
- ۶-۲-۲. جزیره بحرین ۲۵
- ۳-۲. تاریخ سیاسی خلیج فارس در دوران پس از اسلام تا آغاز حکومت صفویه ۲۷

فصل سوم: وضعیت سیاسی و تجاری خلیج فارس در دوره اول حکومت صفویه

(۹۰۷-۹۹۶ ق/۱۵۰۲-۱۵۸۷م)

- ۳-۱. عصر اکتشافات دریایی در اروپا و نگاه به شرق دولت های اروپایی..... ۳۶
- ۳-۱-۱. گشوده شدن راه دریایی اروپا به هند..... ۳۸
- ۳-۲. تصرف خلیج فارس به دست پرتغالی ها ۴۲
- ۳-۳. سیاست صفویان نسبت به تحولات خلیج فارس در دوره اول حکومت صفویه..... ۶۴

فصل چهارم: وضعیت سیاسی و تجاری خلیج فارس در دوره دوم حکومت صفویه

(۹۹۶-۱۱۳۵ ق/۱۵۸۷-۱۷۲۲م)

- ۴-۱. وضعیت سیاسی و تجاری خلیج فارس در دوره شاه عباس اول..... ۹۱
- ۴-۱-۱. تلاش های شاه عباس اول برای رونق بخشیدن به سواحل خلیج فارس..... ۹۱
- ۴-۱-۱-۱. تغییر کانون تجارت به نواحی جنوبی ایران..... ۹۱
- ۴-۱-۱-۲. اخراج پرتغالی ها از سواحل خلیج فارس..... ۱۰۹
- ۴-۱-۲. رابطه شاه عباس اول با کمپانی های هند شرقی انگلیس و هلند و تاثیر آنها بر سیاست و اقتصاد خلیج فارس..... ۱۳۰
- ۴-۱-۲-۱. شاه عباس و شرکت هند شرقی انگلیس..... ۱۳۲
- ۴-۱-۲-۲. شاه عباس و شرکت هند شرقی هلند..... ۱۴۸
- ۴-۲. وضعیت سیاسی و تجاری خلیج فارس در دوران حکومت شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۳۸-۱۰۷۷ ق/۱۶۲۹-۱۶۶۷م)..... ۱۶۱
- ۴-۲-۱. الغای انحصار تجارت ابریشم ، پر رنگ شدن نقش تجار ارمنی در عرصه مبادلات تجاری این محصول..... ۱۶۱
- ۴-۲-۲. هلندی ها در خلیج فارس و نقش آنها در مبادلات تجاری منطقه..... ۱۶۲
- ۴-۲-۳. انگلیسیها در خلیج فارس و نقش آنها در مبادلات تجاری منطقه..... ۱۷۱
- ۴-۲-۴. پرتغالی ها در خلیج فارس و نقش آنها در مبادلات منطقه بعد از فتح هرمز..... ۱۷۶
- ۴-۲-۵. فرانسوی ها در خلیج فارس و نقش آنها در مبادلات تجاری منطقه..... ۱۷۷
- ۴-۳. وضعیت سیاسی و تجاری خلیج فارس در دوران شاه سلیمان و شاه سلطان حسین (۱۰۷۷_۱۱۳۵ ق/۱۷۲۲-۱۶۶۷م)..... ۱۸۳
- ۴-۳-۱. دزدان دریایی مسقط عاملان ایجاد ناامنی و کاهش روابط تجاری، اقتصادی خلیج فارس..... ۱۸۳

۴-۳-۱-۲. سیاست دولت صفویه در قبال دزدان دریایی خلیج فارس

و اعراب مسقط ۱۸۴

۴-۳-۲. فرانسوی‌ها، خلیج فارس و روابط تجاری و اقتصادی با ایران ۱۹۰

۴-۳-۳. تجارت انگلیسی‌ها و شرکت هند شرقی در خلیج فارس ۲۰۶

۴-۳-۴. هلندی‌ها در خلیج فارس و تجارت با ایران ۲۱۸

نتیجه گیری ۲۲۶

فهرست منابع و مآخذ ۲۳۱

فهرست جداول ها

صفحه	عنوان
۱۴۷.....	جدول ۱: مقدار تجارت ابریشم ایران با شرکت هند شرقی انگلیس
۱۵۰.....	جدول ۲: مقدار صادرات ابریشم ایران به اروپا
۱۵۷.....	جدول ۳: اجناس مورد قبول ملایم بیگ
۱۵۹.....	جدول ۴: مقدار صادرات ابریشم ایران بوسیله شرکت هند شرقی هلند

فصل اول

مقدمه

۱-۱- مسأله تحقیق

خلیج فارس و جزایر و بنادر آن به لحاظ موقعیت استراتژیک دریایی همواره در طول تاریخ مورد توجه و اهمیت قرار گرفته است. درک این اهمیت از سوی کشورهای استعمارگری مثل انگلستان، پرتغال و هلند از قرن شانزدهم میلادی به بعد موجب شد که این کشورها در مقاطع گوناگون بر سر آن با یکدیگر و با ایران که بزرگترین کشور حوزه خلیج فارس است نبرد کنند. در واقع شکل‌گیری دولت عثمانی، کشورگشایی‌های این دولت و تسلط آنان بر راههای تجاری زمینی و دریایی به کاهش ارتباط اروپایی‌ها با شرق انجامید، از آنجا که عثمانی‌ها با سیطره بر ساحل دریای سیاه، مدیترانه و تسلط بر مصر و حجاز، نفوذ زیادی بر این راه بازرگانی پیدا کردند و در نتیجه وضع مالیاتهای سنگین و سختگیری‌های فراوان نسبت به بازرگانان و تجار بیگانه، اروپائیان از دسترسی آسان به کالاهای چینی و ایرانی محروم شدند و برای عبور از این مسیر می‌بایست هزینه‌ی زیادی می‌پرداختند. کشمکش‌های بین ایرانیان و عثمانی‌ها نیز بر نامنی راه‌ها افزوده بود. از این رو، پرتغالی‌ها به فکر افتادند که با دور زدن آفریقا به خلیج فارس بیایند و مسیر جدیدی متفاوت با راه تجاری که تحت تسلط عثمانی بود بیابند. بنابراین، دریانورد پرتغالی به نام آلبوکرک در سال ۹۱۲ هجری قمری برای رسیدن به این هدف به جزیره ی هرمز وارد شد و آن جزیره از سال ۹۱۲ تا ۱۰۳۱ هجری قمری به اشغال پرتغالی‌ها درآمد. آلبوکرک دریاسالار پرتغالی و فاتح جزیره هرمز گفته بود که مراکز تجارتی آسیا و هندوستان سه نقطه است: تنگه مالاکا، عدن و دیگری هرمز، و این یکی از آن دو مهمتر است و با داشتن این سه تنگه پیشنهاد کرده بود که دولت پرتغال خود را مالک دنیا بخواند.

پرتغالی‌ها طی سده ۱۶ میلادی/۱۰ هجری توانستند سراسر خلیج فارس را زیر نفوذ خود درآورند و رفت و آمد کشتی‌ها با اجازه‌ی آنها و پرداخت حق گذر انجام می‌شد. آنان ابتدا جزیره هرمز و بندر گمبرون و پس از آن جزایر عمان و مسقط و سرانجام بحرین را به تصرف خود درآوردند.

در سال‌های پایانی این سده، انگلیسی‌ها و هلندی‌ها نیز کوشیدند در این منطقه نفوذ پیدا کنند. اما هنگامی که در سال ۹۹۶ هجری قمری شاه عباس صفوی در ایران به قدرت رسید، بر

آن شد که پرتغالی‌ها را از منطقه‌ی خلیج فارس بیرون کند. از این رو، پس از آن که در ۱۰۰۹ قمری خیالش از سوی عثمانی‌ها تا اندازه‌ی آسوده شد برای بیرون راندن پرتغالی‌ها با یکی از دولت‌های اروپایی برخوردار از نیروی دریایی قدرتمند متحد گردید. با ورود کشتی‌های کمپانی هند شرقی بریتانیا به خلیج فارس سرانجام در سال ۱۰۰۹ ه.ق شاه‌عباس توانست پرتغالی‌ها را از بحرین اخراج کند. بندر گمبرون نیز با تلاش سپاهیان ایران به فرماندهی امام‌قلی خان والی فارس تسخیر و پرتغالی‌ها از آنجا رانده شدند و قلعه‌های نظامی آنها با خاک یکسان گردید. شاه‌عباس همچنین موفق شد در سال ۱۰۲۹ ه.ق راس‌الخیمه را تصرف نماید. وی چون در سراسر دوران پادشاهی خود جویای افتخارات گوناگون و نیک نامی بود، پیوسته می‌کوشید تا آنجا که میسر باشد با افزودن بر صادرات و کاستن از واردات، بر ثروت مملکت بیفزاید، به همین سبب در امور بازرگانی نیز مداخله و اعمال نفوذ می‌کرد و خرید و فروش کالاهای داخلی و خارجی را در اختیار خود می‌گرفت (فلسفی، ۱۳۵۳: ۱۱). شاه‌عباس سخت به تجارت اشتیاق داشت و معتقد بود که بازرگانی یگانه راه ثروتمندی و آبادی کشور است (باستانی پاریزی، ۱۳۴۸: ۹۶)

به همین سبب پس از فتح هرموز، شاه‌عباس بندر گمبرون (بندرعباس کنونی) را بندر تجاری خلیج فارس قرار داد و انگلیسی‌ها از جاسک به آن جا منتقل شدند. به طور کلی از این زمان به بعد بنادر و جزایر خلیج فارس میدان فعالیت‌های تجاری و اقتصادی ممالک مختلف اروپایی مانند انگلیس، هلندی‌ها، فرانسوی‌ها و پرتغالی‌ها شده بود. پرتغالی‌ها در ۱۰۳۴ ه.ق با شاه‌عباس صلح نمودند و از جمیع متصرفات خود چشم پوشیدند. شاه‌عباس نیز به پرتغالی‌ها اجازه داد که در بحرین به صید مروارید بپردازند.

آغاز روابط تجاری، سیاسی بین دو کشور ایران و فرانسه در زمان سلطنت شاه‌عباس دوم و لویی چهاردهم پادشاه فرانسه در قرن هفدهم میلادی با ورود هیئتی فرانسوی به ایران به سال ۱۰۷۵ ق و عقد قراردادی تجاری بود. در دوران سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین این روابط گسترش یافت، به طوری که در این دوره برای اولین بار شاهد اعزام سفیر از سوی ایران به فرانسه و ورود چندین هیئت فرانسوی به ایران هستیم. در همین دوران سفرای ایران و فرانسه قراردادی در سال ۱۱۱۵ ق امضا نمودند که در آن امتیازات تجاری زیادی به فرانسه داده شده بود و کالاهای تجار فرانسه نیز از پرداخت عوارض گمرکی کاملاً معاف گردیده بود؛ اما این معاهده با ورود افغانها به ایران و سقوط اصفهان سرانجامی نیافت.

هلندی‌ها قبل از وقایع هرمز و باز پس‌گیری آن از پرتغالی‌ها چندان توجهی به خلیج فارس و بنادر و جزایر آن نداشتند. آنها تنها به این علت که در هندوستان و جزایر هند شرقی با پرتغالی‌ها رقابت داشتند، در جنگ هرمز، چند فروند کشتی به کمک ایرانی‌ها و انگلیس‌ها فرستادند. ولی پس از اخراج پرتغالی‌ها از این ناحیه، شرکت هند شرقی هلند به تدریج در صحنه سیاست خلیج فارس وارد شد و طولی نکشید که برای انگلیس‌ها در خلیج فارس رقیب

خطرناکی گردید و روزه روز بر قدرت و نفوذش افزوده شد تا جایی که در سال ۱۰۳۶ ق موافقت شاه عباس اول را برای در اختیار گرفتن تجارت ابریشم جلب کرد. در حقیقت هلندی‌ها نخستین بار در سال ۱۰۳۳ ق از طریق جزیره قشم و گمبرون وارد ایران شدند. در آن هنگام شاه عباس اول بر ایران حکومت می‌کرد. بهانه ورود آنان به خلیج فارس و شرکت در تجارت با ایران آن بود که هنگام زد و خورد کشتی‌های انگلستان و پرتغال به یاری انگلستان برخاسته بودند. هلندی‌ها پس از ورود به اصفهان، موفق به عقد قراردادی پرسود در زمینه صدور و ورود ابریشم و قند با شاه عباس شدند. بر اساس یکی از مفاد این قرارداد، هلندی‌ها از پرداخت حق گمرکی و عوارض معاف شدند و توانستند حق فعالیت در تمام ایران را به دست آورند. در همین رابطه دفاتری در اصفهان، بندرعباس، شیراز، کرمان، لار و بوشهر افتتاح نمودند. قبل از سال ۱۰۳۳ ق تجارت بین ایران و هلند عمدتاً توسط بازرگانان ارمنی چه در سواحل شرقی دریای مدیترانه و چه با خود هلند صورت می‌گرفت. در سال ۱۰۳۳ ق که کمپانی هند شرقی از شاه عباس اول اجازه تجارت آزاد در ایران را دریافت کرد، همکاری بازرگانان ارمنی و هلندی در سطح گسترده‌تری جریان یافت (اعرابی هاشمی، ۱۳۸۴: ۷۸).

در سال ۱۰۳۵ ه. ق با وقوع جنگ بین انگلستان و هلند در خلیج فارس، رقابت‌های این دو شرکت به اوج خود رسید. هلندی‌ها بالاخره موفق گردیدند برای مدتی رقیب خود را در خلیج فارس عقب برانند. بررسی وقایع خلیج فارس تا حدود سال‌های ۱۶۸۰ م، بیانگر این واقعیت است که هلندی‌ها در این ایام با قدرت هر چه تمام تر تأسیسات خود را در بندرعباس و بصره اداره می‌نمودند و تقریباً به همان مرحله از قدرت رسیده بودند که پرتغالی‌ها یک صد سال پیش‌تر در خلیج فارس داشتند.

در زمان سلطنت شاه سلیمان (۱۱۰۶ _ ۱۰۷۷ ه. ق) هلندی‌ها جزایر و مواضعی را که تصرف کرده بودند، بعد از مدت یازده ماه، تخلیه کردند و در زمان سلطنت شاه سلطان حسین (۱۱۳۵ _ ۱۱۰۶ ه. ق)، به سبب توسعه نفوذ انگلیس‌ها، همه امتیازات خود را از دست دادند و حتی از معامله ابریشم با ایران نیز محروم شدند. هلندی‌ها بعد از سال‌ها حضور در بندرعباس، به واسطه اغتشاش و ناامنی مجبور شدند که دفتر تجاری خود را به طور موقت به بصره انتقال دهند. در سال ۱۱۶۷ ه. ق کمپانی هند شرقی هلند بر اثر توطئه حاکم بصره و احتمالاً چنان که هلندی‌ها در اسناد و بایگانی کمپانی (واک) گزارش کرده‌اند، با حمایت کمپانی هند شرقی انگلیس (ایک) که هلندی‌ها را رقبای تجاری خود قلمداد می‌کردند، مجبور به خروج از بصره شد. اگرچه خروج واقعی نیروهای هلندی از حوزه خلیج فارس در سال ۱۱۸۰ ق و توسط میر مهنای بندر ریگی بود و با خروج آنها دولت انگلیس دارای قدرتی بلامنازع در منطقه گردید و زمینه برای بسط تدریجی نفوذ آنان فراهم گردید.

همچنانکه گذشت در عصر صفوی خلیج فارس صحنه کشمکشها و تعاملات ایران با دول اروپایی بود و این قبیل تعاملات تاثیر فراوانی در عرصه های سیاسی و اقتصادی داخلی ایران

داشته است ، و به نظر می رسد به دلیل رونق اوضاع اقتصادی و تجاری ناشی از اهمیت یافتن خلیج فارس بود که پایتخت از قزوین به اصفهان که در فاصله ای نزدیک تر به خلیج فارس بود منتقل شد. این پژوهش قصد بررسی تحولات خلیج فارس در عرصه های سیاسی، اقتصادی و تاثیر این تحولات بر اوضاع داخلی ایران را از زمان سلطنت شاه عباس اول تا پایان سلطنت شاه سلطان حسین (۹۹۶ ه.ق تا ۱۱۳۵ ه.ق) را دارد.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

حوزه های دریایی و آبی ایران به ویژه خلیج فارس از دیرباز دارای اهمیت بوده و تاثیرات زیادی بر تحولات داخلی کشور در طول قرون و اعصار داشته و صحنه کشمکشها و منازعات یا تعاملات تجاری و بازرگانی بوده است . در زمینه سیاسی و حوادث گوناگونی که در ناحیه خلیج فارس اتفاق افتاده کتب و تحقیقات زیادی نگاشته شده است اما چیزی که در قریب به اتفاق آنها به ندرت مورد توجه قرار گرفته تاثیرات خلیج فارس در تحولات داخلی کشور اعم از سیاسی و اقتصادی در ادوار تاریخی گوناگون به ویژه در عصر صفوی است، حال آنکه با تغییر مسیر تجارت شرق و غرب از خشکی به دریا و به دنبال اکتشافات دریایی ، اهمیت خلیج فارس در زمینه تجارت دریایی به عنوان محل اتصال آبهای آزاد جهان نزد اروپائیان شناخته شد و در حقیقت نقطه آغازین و مبدأ ظهور و نفوذ قدرتهای استعمارگر و بیگانه در ایران و دلیل توجه و علاقه و نفوذ تدریجی غربیان به ویژه انگلیس در ایران را می توان منشأ گرفته از علاقه به کسب منافع و حفظ و بسط نفوذ و قدرت خود در خلیج فارس به عنوان شاهراه ارتباطی آبهای آزاد جهان دانست و از همین دوران است که دول غربی در صحنه سیاسی - اقتصادی ایران وارد و به تدریج نقش های جدی تری در این آب و خاک به دست گرفته و چنان بر نفوذ و قدرت خود در این کشور می افزایند که ایران به کشوری تحت تسلط و نفوذ آنان تبدیل می گردد . در واقع تجارت با دول اروپایی در دوره دوم صفوی روند جدیدی یافت که منشأ آن اهمیت یافتن خلیج فارس از منظر تجارت دریایی بود. از همین رو تحقیق و پژوهش در مورد پیشینه و تاثیر تحولات سیاسی _ اقتصادی خلیج فارس در دوره دوم عصر صفوی بسیار حایز اهمیت است که در این پژوهش ، اهتمام بر انجام این امر می باشد..

همچنین این پژوهش در روشن نمودن زمینه های ورود قدرتهای استعماری به ایران و مبادی و بسترهای علاقمندی دول بیگانه و منافع آنان در این سرزمین نیز می تواند مثمرتر و مفید باشد.

۳-۱. هدف تحقیق

هدف این تحقیق بررسی تحولات خلیج فارس در ایران دوره صفوی از زمان شاه عباس اول تا پایان سلطنت شاه سلطان حسین و انقراض صفویه و تاثیر این تحولات بر اوضاع اقتصادی و سیاسی داخلی کشور است. همچنین بررسی علل و عوامل تأثیر گذار در افزایش اهمیت اقتصادی خلیج فارس و سهم آن در تغییرات اقتصادی داخلی ایران از دیگر موارد مورد پژوهش می باشد.

شایان ذکر است که در آغاز عصر صفوی در قرن شانزدهم میلادی/دهم هجری همزمان با عصر اکتشافات دریایی در اروپا، اهمیت خلیج فارس به عنوان محور کلیدی و نقطه اتصال آبراهه های جهان شناخته گردید و دول سلطه جو و منفعت طلب اروپایی به دنبال تسلط و بهره برداری هر چه بیشتر از این کشف مهم برآمدند و بسط و توسعه سلطه سیاسی و تجاری خود را در این دوره آغاز و به سرعت گسترش دادند به طوریکه که این قبیل مناقشات به ظاهر اقتصادی - بازرگانی زمینه را برای توسعه نفوذ انگلیسی ها در منطقه و بر جزایر و مناطق عرب نشین در دهه ها و سده های بعد هموار نمود. از این جهت بررسی پیشینه ورود و نفوذ اروپائیان که در ابتدا در لباس تجارت و روابط بازرگانی بود و بعدها به عملیات سیاسی در عرصه سیاست خارجی و داخلی ایران انجامید از دیگر اهداف این پژوهش است.

۴-۱. سوالات اصلی و فرعی

- ۱- اهمیت خلیج فارس در دوره دوم عصر صفوی بیشتر جنبه سیاسی داشت یا اقتصادی؟
- ۲- آیا حوادث این دوران در خلیج فارس، زمینه ورود و نفوذ سیاسی - اقتصادی اروپائیان را در ایران فراهم کرد؟
- ۳- دلایل ورود کمپانی های هند شرقی انگلیس و هلند به منطقه خلیج فارس چه بود و چه تاثیراتی در عرصه سیاسی و اقتصادی ایران داشت؟

۱-۵. فرضیه ها

۱_ اهمیت خلیج فارس در دوره دوم ، بیشتر جنبه اقتصادی داشت تا سیاسی اما همین مورد نیز در دراز مدت تأثیر خود را در عرصه های سیاسی ایران به دنبال داشت و نه در بخش اقتصاد و نه در سیاست تأثیرات مثبتی برای ایران در پی نداشت .

۲_ همزمان با به قدرت رسیدن شاهان صفوی در ایران ، در اروپا در پی اکتشافات جدید دریایی و علاقمندی دول اروپایی به تجارت دریایی، خلیج فارس به عنوان شاهراه اصلی اتصال آبهای آزاد جهان اهمیت به سزایی یافت و ابتدا با ورود پرتغالیها و تصرف جزیره هرمز و تسلط بر تنگه هرمز به مدت قریب به یکصدسال و پس از اخراج آنان و در دوره دوم صفوی و ورود کمپانی های غربی به ویژه انگلیسی ها و هلندی ها، زمینه ورود و نفوذ قدرتهای بیگانه در عرصه سیاسی و اقتصادی به وجود آمد و به تدریج گسترش یافت .

در واقع این دوران و اهمیت یافتن خلیج فارس را می توان مبدأ ورود و نفوذ بیگانگان به سرزمین ایران بر شمرد.

۳_ کمپانی های اروپایی با تغییر مسیر تجارت غرب به شرق و به دنبال اکتشافات دریایی و گشایش مسیرهای دریایی جدید برای تجارت، به اهمیت نقش خلیج فارس به عنوان راه جدید ابریشم و شاه کلید تسلط بر مسیرهای بازرگانی میان شرق و غرب پی برده و به دنبال بهره گیری هر چه بیشتر و بسط نفوذ و تسلط خود در این منطقه برآمدند.

ورود و نفوذ کمپانی های غربی به ایران و به ویژه کسب امتیازات آنان در منطقه خلیج فارس، که در دوره اول صفوی عمدتاً در عرصه سیاسی تأثیر گذار بود ، در دوره دوم تأثیرات عمده ای در عرصه اقتصادی داشت و گرچه در ابتدا موجبات رونق تجارت و بازرگانی را فراهم نمود اما در نهایت نیز این تعاملات با کمپانی ها به سود ایران تمام نشد.

۱-۶. پیشینه پژوهش

بررسی موقعیت اقتصادی - سیاسی ناحیه خلیج فارس در عصر صفوی اهمیتی ویژه دارد، اما تا کنون کتب و تحقیقات متعددی که در زمینه پیشینه تاریخی خلیج فارس و اهمیت آن و یا اوضاع سیاسی - اقتصادی عصر صفوی نگاشته شده به مقوله تحولات خلیج فارس در عرصه سیاسی و اقتصادی و تأثیرات آن در اوضاع داخلی ایران نپرداخته است .

اگرچه در مورد روابط ایران و اروپا در دوره مذکور مطالب زیادی از خلال کتب و سفرنامه های نوشته شده در آن دوران به دست آمده است اما این قبیل کتب نیز در زمینه مورد اشاره سکوت نموده و مطلب چندانی مرتبط با موضوع نداشته اند.

در واقع در مورد اهمیت و نقش خلیج فارس در اوضاع سیاسی اقتصادی داخلی ایران در دوره دوم صفوی و اهمیت این ناحیه در روابط ایران و دول غربی تاکنون تحقیق جامع و مدونی انجام نگرفته است .

مسائل و تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در عصر صفوی نیاز به تحقیقات مفصلی داشته است که بخش نخست آن یعنی "بررسی مسائل سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره اول صفوی" به صورت پایان نامه توسط خانم هاجر مریدی دانشجوی دانشگاه شیراز در سال ۸۹ انجام گرفته است و بررسی این مسائل در دوره دوم صفوی مطالبی است که نگارنده در این پژوهش بدانها خواهد پرداخت.

در تحقیقات گوناگون و کتب مختلف مؤلفان به صورت پراکنده در مورد اوضاع خلیج فارس در عصر صفوی به ویژه در مورد چگونگی تسخیر هرمز توسط پرتغالیان در زمان شاه اسماعیل اول و بازپس گیری آن نواحی در زمان شاه عباس اول و یا اوضاع عمومی بنادر و جزایر خلیج فارس در عهد صفوی مطالبی نگاشته اند از آن جمله در نوشته های محمدعلی سدیدالسلطنه (کبابی) تحت عنوان "اعلام الناس فی احوال بندرعباس" که در کتابی به نام "بندرعباس و خلیج فارس" به کوشش احمداقتداری به چاپ رسیده و در مورد اوضاع خلیج فارس در عهد صفویه مطالب پراکنده ای عنوان شده است علاوه بر این آقای احمد اقتداری کتاب دیگری تحت عنوان "خلیج فارس از دیرباز تاکنون" نگاشته اند که حاوی مطالبی درباره خلیج فارس در دوره صفوی و اهمیت آن در آن روزگار است .

در کتاب دیگری به نام "تاریخ سیاسی خلیج فارس" تألیف صادق نشأت نیز به اوضاع و اهمیت سیاسی خلیج فارس و جزایر و بنادر آن در دوره صفوی اشاراتی شده است .

عبدالرضا هوشنگ مهدوی نیز در کتاب "روابط خارجی ایران" به روابط سیاسی ایران با دول اروپایی در این دوران تا حدودی پرداخته است . در سالهای اخیر نیز دانشگاه اصفهان دست به انتشار کتابی درباره هویت تاریخی خلیج فارس زده است که در واقع مجموعه مقالات برتر همایش بین المللی خلیج فارس در گستره تاریخ در سال ۸۴ و حاوی ۱۴۳ مقاله است .

در سفرنامه های سیاحان اروپایی همچون ژان شاردن و تاورنیه نیز مطالبی در مورد خلیج فارس و اوضاع آن در عصر مورد بحث آورده شده است

اما در هیچ یک از تحقیقات و کتب، به اوضاع سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفوی به صورت جامع و همه جانبه پرداخته نشده و منابع مربوط به عصر صفوی نیز در این مورد حاوی مطالب بسیار اندکی هستند.

در نتیجه بحث پیرامون اهمیت و تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفوی به ویژه در دوره دوم ضروری به نظر می رسد و با توجه به این امر محقق در این پژوهش برآن است که با کنکاش و مذاقه در منابع موجود بتواند به پاسخی برای پرسشها در این زمینه دست یابد.